

TARTU ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE JA KUNSTIDE VALDKOND
EESTI JA ÜLDKEELETEADUSE INSTITUUT
EESTI KEELE OSAKOND

Toni Tombak

MURDEKASUTUSE ANALÜÜS
MATS TRAADI ROMAANI
„PUUD OLID, PUUD OLID HELLAD VELLERD“
TARTUMURDELISTES DIALOOGIDES

Bakalaureusetöö

Juhendaja lektor Eva Velsker

Tartu 2016

SISUKORD

Sissejuhatus	3
1. Murre ja kõneldud keel kirjanduses	5
1.1. Murre kirjanduses.....	5
1.2. Allkeelte liigitus	7
1.3. Allkeeltest eesti kirjanduses	7
1.4. Kõneldud keel kirjanduses	11
2. Mats Traadi päritolu ja seos tartu murdega.....	13
2.1. Mats Traadi päritolu	13
2.2. Tartu murde jooned	14
3. Murdejooned teoses „Puud olid, puud olid hellad velled”	17
3.1. Fonoloogilised erijooned.....	18
3.2. Morfoloogilised erijooned.....	21
3.3. Sõnavara.....	26
3.4. Suulise kõne võtted ja isikupärased väljendid	29
Kokkuvõte	35
Kirjandus	38
Summary	40

SISSEJUHATUS

Minu bakalaureusetöö eesmärgiks on uurida Mats Traadi teose „Puud olid, puud olid hellad velled” tartumurdelistes dialoogides esinevaid keelejooni ja murdekihistusi. Tuua välja ja analüüsida teoses esinenud fonoloogilisi, morfoloogilisi ja sõnavaralisi erijooni. Alushüpoteesiks on, et kuigi teoses esineb ühtne tartu murre, on ikkagi mingil määral erinevused sees.

Lisaks vaatan ka põgusalt, kuidas autor on kasutanud kirjanduses suulise kõne võtteid. Kuna antud teose puhul võtan vaatluse alla üksnes dialoogi osa, mis on läbivalt murdes, siis puudub võrdlusmoment kirjakeelse poolega, murre pole sellisel juhul käsitletud tegelaste alandamise ega kiitmise vahendina, pigem on tegu neutraalse dialektikasutusega, mida siinkohal laiemalt ei avata. Peamine rõhk antud uurimuses on keelejoonte kirjeldusel ja võrdlusel.

Töö baseerub erinevatele teostele ja artiklitele, allkeele- ja murdeõpikutele, kirjanduslikku murret ja kõnekeelt käsitlevatele tekstidele, intervjuudele autoriga ja eelnevate aastate murdeteemalistele bakalaureusetöödele. Murdejoonte terviklikuks analüüsimiseks olen kasutanud Pajusalu jt koostatud raamatut „Eesti murded ja kohanimed” (2009) ning Hella Keema teost „Eesti murded (3. osa). Tartu murde tekstid”.

Uurimuse aluseks on 1979. a ilmunud teos „Puud olid, puud olid hellad velled” esmatrükk. Autori käsikirjaga pole ma siiski tutvunud, seega kõik veidrad murdevormid, mis ilmnesid uurimise käigus ja on töös välja toodud, tuginevad oletustele (st kas tegu on toimetaja apsaka või kirjaniku pädevuse puudumisega), antud teema laiem käsitlemine jäägu tuleviku uurijatele.

Siinkohal käsitletava teose valisin seetõttu, et Mats Traat on üles kasvanud keskkonnas, kus murde kõnelemine oli veel tavapärane nähtus, mis võiks olla murdes kirjutamise autentsuse esimene märk. Samuti on see teos autorile esimeseks suuremaks proovikiviks läbinisti murdes tegelaskõnet kirjutada, mis tagab üheaegselt ettevaatliku ja põhjaliku suhtumise teose kvaliteeti. Kuna antud lühiromaan on alles epopöa „Minge üles mägedele” proloog, siis loodetavasti on minu uurimus tagasihoidlikuks lähtekohaks Traadi tekstide edaspidisele käsitlemisele.

Kuna Mats Traadi loomingus on varem uuritud küll omapärast sõnavara ja epopöa „Minge üles mägedele“ aja- ja ruumipoeetikat, kuid mitte antud laiemat keeleülevaadet ega tegeletud murdeosaga, siis siinkohal ma Traadi keele kohta tehtud uurimuste tutvustamist vajalikuks ei pea.

Töö koosneb kolmest aluspeatükist. Esimene peatükk on teoreetiline, seal teen ülevaate murde kasutamisest kirjanduses, kirjanike realismi taotlusest, visuaalmurdest. Samuti allkeelte liigitusest ja nende kasutamisest eesti kirjanduse erinevatel ajaloolistel perioodidel. Veel toon välja murde rolli eesti proosas ning teen ülevaate suulise kõne esitamise võtetest.

Teises peatükis keskendun Mats Traadi päritolule, tema kirjanduslikele taotlustele ja seosele Tartu murdega. Annan ülevaate Tartu murde joontest ja kirjaniku kodumurrakust.

Kolmandas ja ühtlasi ka kõige mahukamas peatükis olen teosest välja otsinud ja analüüsinud peaaegu kogu dialoogide ulatuses fonoloogilisi, morfoloogilisi ja sõnavaralisi murdetunnuseid. Eraldi olen välja toonud ka probleemsed sõnakujud ja kõik need vormid, mille kohta sõnaraamatus vasted puudusid. Keelejoonte esituse vahendina olen lisanud tabelid. Sõnavarajoonte levikuala määramiseks olen kasutanud peamiselt „Väikest murdesõnastikku” (VMS) kui ka „Eesti murrete sõnaraamatut” (EMS 2004). Lisaks sellele toon välja tegelaste peamised isikupärased väljendid ja teoses kasutatut kõnekeelsuse võtted.

1. MURRE JA KÕNELDUD KEEL KIRJANDUSES

1.1. Murre kirjanduses

Murdekõne kui fiktsionaalsete tegelaste keelekasutusvõte on juba ammine kirjandusklassikute (kasvõi Hardy, Dickens'i või Burnsi) alustala selleks, et anda edasi reaalse kõne illusiooni. (Leech 2007: 135)

Keele- ja kirjandusteadlased Geoffrey Leech ja Mick Short kirjutavadki oma teose „Style in fiction a linguistic introduction to English fictional prose”(2007) teises trükis kirjanike realismi taotlusest, reaalsuse ja kirjandusliku realismi vahekorra ning visuaal-murdest. Viimase kohta on kirjutanud pikemalt ka üks esimesi kirjandusliku murde uurijaid George Philip Krapp oma teoses „Psychology of dialect writing”(1926).

Mõlemad teadlased on arusaamal, et realism on autori eesmärgi ja lugeja kogemuse vaatekohalt alati suhteline mõiste. Ainus kriteerium, mis kirjanduses (*fiction*) loeb, on illusiooni tekitamine reaalsest kogemusest (Leech 2007: 123), sest teost lugedes luuakse ngunii omaenda „reaalsuse mudel”, toetudes lisaks faktidele ka iseenda teadmistele maailma ja selle süsteemide kohta. Kirjaniku ülesanne saabki sellisel juhul olla üksnes meisterlikult kaaluda, milliseid täpseid detaile, kirjeldusi ja informatsiooni lugejale tegelikkuse illusiooni loomiseks anda. (Leech 2007: 124)

Keelega on sama lugu ja kuigi kirjanik ei saa oma teoses kasutada reaalsete vestluste transkriptsioone, mis üksnes häiriks lugejat, võib ilukirjanduslik kõne siiski olla ehe, kui ta koosneb sellisest keelest, mille lugeja tunneb ära ja oskab liigitada teatud gruppidele ja situatsioonidele iseloomuliku keelekasutuse alla (Leech 2007: 129). Sellisel juhul koorub tähendus välja järeldustest, mida lugeja teeb loetu põhjal tegelaste ja nende ümber toimuvate situatsioonide kohta ning suhtumises üksteisesse (Leech

2007: 132). Kuna ilukirjanduslik dialoog imiteerib seda, millest ta koosneb – keelt –, saab analüüsida dialoogiliste tekstide reaalsust keeleliste hinnangute põhjal (Leech 2007: 134).

Visuaalmurre (*eye-dialect*) on kirjandusteostes kasutatav murre, mis tähendab sõnade foneetilist ümberkirjutamist, lähtudes üksnes hääldusest, andes niimoodi lugejale märku, millal tegelaste üldine kõnetoon on muutunud. (Krapp 1926: 523) Selline kirjanduslik võte on oluline seepärast, et lugejad ei pruugi mõista erinevaid dialekte ja ei saa selle tulemusel tihtipeale tekstist täielikult aru (Leech 2007: 135). Kirjanduslikul murdel pole niisiis mingit tähtsust reaalse kõne uurijaile, vaid pigem on ta eelkõige juhindumise vahendiks lugejale. Seetõttu esineb ka eesti murdekirjanduses (peamiselt lõuna-eesti keelses) üldjuhul kaks tendentsi – kas dialekti kasutatakse kogu teose ulatuses (mis on harvem nähtus) või kasutatakse murret üksnes otsekõnes, näidates niimoodi lugejale, et jutustaja tekst on mõeldud otsekõne juurde juhatamiseks, otsekõnes esineva murde peamiseks eesmärgiks on sealjuures aga näidata tegelaste kohalikku paiknevust ja omapärasust (Velsker 2012: 262).

Mats Traat (1979) on oma teoses „Puud olid, puud olid hellad velled” jätnud väga palju dialektide vormi visuaalmurde võtetest puutumata ja seda põhjusel, et kogu tegelaskõne on nagunii läbivalt Tartu murdes ja lugejal on seetõttu raske eristada, nt *h* hääldamata jätmise puhul sõna alguses, murdekõnet visuaalmurde võtetest, mida on oma töös täheldanud ka varasemad uurijad, nt Ojamäe (2015) ning eesti keeles puudub näiteks inglise keelele omane häälduse ja kirja pildi erinevussüsteem. Lugeja tekstist arusaamist raskendab ka veel asjaolu, et üldjuhul on Lõuna-Eesti kirjanduspildis keeruline eristada tartu, mulgi ja setu keelt (Velsker 2012: 261). Ilmselt sooviga vähendada kohatist arusaamatust osades sõnavormides, on Traat rakendanud teose tegelaskõnes üksnes mõningaid eelnevalt muredeteadlastega kokku lepitud sõnakujusid, aga sellest pikemalt järgnevatel peatükkides.

1.2. Allkeelte liigitus

Tiit Hennoste (2013: 12) on allkeele mõistet defineerinud järgnevalt: „Allkeeleks nimetatakse keele varianti, mida kasutatakse järjekindlalt teatud suhtlussituatsioonides või inimrühmades ning millel on omad keelelised kasutusnormid või -normingud.” Keel ei saa koosneda aga üksnes indiviidide omailmelistest keelevariantidest ehk idiolektidest, vaid sinna kuuluvad ka suuremad keelelised kooslused, nagu erinevaid murdeid ja murrakuid rääkivad inimrühmad ja erinevates suhtlusolukordades esile tulevad keelekasutused ehk registrid (nt argikeelsus, ametlikkus, suulisus, kirjalikkus jm) (Hennoste 2013: 13 – 15).

Kirjakeelt peetakse ideaalseks korrastatud allkeeleks, mis on ühiskeeleks kogu Eesti alal, vastukaaluks murretele, mis on piirkondade kõnepruuk (Hennoste 2013: 19). Kirjakeelt kasutatakse ennekõike kas kirjalikes tekstides või avalikus suhtluses, kus tuleb täita mingeid ametirolle või rääkida võõrastega. Sellisel juhul tuleks argikeelseid jooni, nagu nt sõnaalgulise *h* hääldamata jätmine (*obune*), *gi/ki*-liite kohavahetusi (*kellegile*) või *nd*-partitsiibi kasutamist vältida. (Hennoste 2013: 45 – 46, 68 – 69)

Dialekt ehk murre tähistab keele varianti, mis erineb grammatiliselt, fonoloogiliselt ja leksikaalselt teistest variantidest ning on seotud geograafilise koha ja/või kindla sotsiaalse grupiga (Pajusalu jt 2009: 19). Tavaliselt jagatakse murded kohamurreteks ja sotsiaalmurreteks (sotsiolektideks), kus on olulisteks klassikuuluvuse määramise tunnusteks amet, haridus, sugu ja vanus. Sotsiaalmurrete alla liigitatakse ka släng, mille all mõeldakse mingi väiksema rühma, sama eriala, sõpruskondade jms eripärast sõnavara. (Hennoste 2013: 96, 126)

1.3. Allkeeltest eesti kirjanduses

Allkeeltest kirjanduses ja eesti kirjanduses kasutatud keelest on laiemalt kirjutanud Tiit Hennoste (2000b: 69 – 72). Ta tõdeb, et keelekaanon, mis arenes välja 1930-ndatel, on jäänud samasse seisu sõjajärgsest ajast kuni nõukogude korrani, mil Eesti kultuuris ja kirjanduses valitsesid selgepiirilised ja ideoloogiliselt määratletud hierarhiad, mis ütlesid, et kirjakeel on kõrgeim allkeel ning rahvuse ja kultuuri alus, sundides

tagaplaanile suulise ja spontaanse kultuuri. Selline kirjakeelekesksus pole aga midagi eripärast, vaid on olnud läbivaks normiks kogu Euroopa kultuuris ja kirjanduses.

Murded paigutuvad sellel perioodil (1930 – 1990) kirjakeelest madalamale, pakkudes vaid ajaloolist väärtust. Kõnekeel ja släng on aga veelgi madalamal, määratletud kui kirjakeele lohakas variant, mida tuleks vältida. (Hennoste 2000b: 71)

Murdejooni ja argikeelt leiab enim proosatekstide tegelaskõnedest, mille ülesanne on markeerida sotsiaalset staatust. Keelejooned iseloomustavad tegelasi negatiivses valguses kui sotsiaalselt ja hariduselt madalamaid isikuid (erandeid esineb vaid teatud piirkondade kirjanduses, nt lõunaesti proosa puhul võib nimetada Artur Adsoni ja Mats Traadi teoseid). Kõnekeelsuse jooni esineb sellel ajaperioodil loodud tekstides vähe, peamiselt vaid siis, kui soovitakse toonitada tegelase ehmatust, üllatust või takerdust. Argijooni ja spontaanse suulise dialoogi jooni on enim kasutanud Oskar Luts. (Hennoste 2000b: 71 – 72)

19. sajandi peamised kirjandussuunad realism ja romantism olid selgelt kirjakeelekesksed ning alles 20. sajandi alguse modernism julges keelelisi kaanoneid eitada ja kasutada kirjanduses keelemänge, erinevate stiilide ja allkeelte segu. Modernismi iseloomustab veel üleüldine soov keelt ja tema reegleid pideva uuesti avastamise kaudu muuta ja rikkuda. Esile kerkivad madalkeelsused (nagu släng ja argikeel), spontaansus, tekstide fragmentaarsus, keelelise originaalsuse ja idiolektide tähtsustamine. (Hennoste 2000b: 73 – 74)

Sellise mõtteviisi iseloomustavaks näiteks võib tuua eesti keele ja kirjanduselus 20. sajandi esimesel kümnendil aset leidnud suure keelekorralduse perioodi, mis avaldus erinevate keelearendamise suundade vastasseisuga. Peamiselt kajastus see Johannes Aaviku soovis muuta keel häälikuliselt kõlavamaks, energilisemaks, võtta kasutusele lühemad vormid ning kaotada võõrapärasused, taotledes nii rahvuslikku omapära ja keele esteetilisemaks muutumist. (Hennoste 2016: 395 – 397) Samuti pidas ta eesti keele ellujäämiseks vajalikuks tuua keelde võimalikult palju sõnu nii murretest kui ka soome keelest (Hennoste 2016: 398).

Selline vajadustunnetus keelt muuta kandus jõudsasti üle ka ilukirjandusse ning kuigi nooreestlased ei jaganud Aaviku põhimõtet kõigepealt parandada keelt ja alles siis luua teoseid ega pooldanud suuremalt jaolt lõunaeeesti päritoluga keeleuuendusi, nagu *i*-lihtminevik (*mõtlin*), lühike illatiiv (*sohu*), *nd*-partitsiip (*käind*), lõputa infinitiiv (*astu*), *lle*-allatiiv kolmanda silbi järel (*uulitsalle*) jm, võeti need siiski hiljem siurulaste poolt kasutusele (Hennoste 2016: 399).

Paralleelselt keeleteadlaste panustele kerkivad esile ka kirjanike omaalgatuslikud ettepanekud, mida Hennoste nimetab radikaalseteks uuendusteks ja mis samuti pärinevad lõunaeeesti murretest, nt *n*-inessiiv (*meren*), *vv* > *u* (*jõvvetult*), *i*-tegijanimi (*luuletai*), *den*-vorm *des*-vormi asemel (*väristaden*) jne. Visnapuu põhjendab kirjanike valikuid, sarnaselt Tuglasele, et lõunaeeesti keel on nõtkem, kujundlikum ja peenem. (Hennoste 2016: 404 – 405)

Selline murdekeelelisuse kasutamine avangardi osana pole aga midagi uut, tolleaegsed kirjanikud võtsid malli Euroopa modernistlikust kirjanduselt, kus samuti seoti vanapärane, n-ö „primitiivne” kultuur modernse suurlinnade ja tehnikavõidukäiku tegeva ajastuga (Hennoste 2016: 407).

Postmodernistlikku teksti iseloomustab aga veelgi suurem hierarhiate eitamine kui modernismis, kõrgkultuuri tuuakse sisse massikultuuri võtted, originaalsuse asemel on tähtis kopeerimine ja jäljendamine, ehtsuse üle ironiseerimine, miksimine, erinevad kollaažitehnikad (Hennoste 2000b: 73 – 74).

Postkolonialistlik kultuur hakkas tähtsustama suulist keelt, kui ühte vajalikku osa kultuuri kirjeldamiseks ja mõtestamiseks, mis omakorda sillutas teed ka üha suurenevale suulisuse kasutamisele kirjalikes tekstides. Oluliseks oli murde abil välja tuua ja rõhutada kindlates piirkondades elavate inimeste omailmelist keelt. Eesti kirjanduses esindavad postkolonialismi võrukeelsed kirjutised, kuid samuti võib välja tuua Contra külavahelaulu ja massikultuurisegulist luulet. (Hennoste 2000b: 75)

Keeleuuendustest, mis need kirjandusvoolud on endaga kaasa toonud, võib pidada olulisimaks argikeele laiemat kasutamist kirjandustekstides, mille abil markeeritakse eelkõige noori inimesi, mitte enam harimatust, ning murde kasutamist tihtipeale isegi

teksti põhikeelena, mitte enam üksnes tegelaste negatiivse kirjeldamise vahendina. Sõnavaraliste uuenduste koha pealt tõusevad esile madalkeelsused, mille eesmärk on luua tegelastele individuaalset eripära. (Hennoste 2000b: 78)

Murde kui ühe allkeelega rolli eesti proosakirjanduses saab jagada kolme perioodi. Esimene periood kätkeb endas aega enne 1920. aastaid, mil varased Eesti kirjanikud kasutasid oma teostes kodukohaga seotud murdejooni – Kreutzwald keskmurret, Jannsen ja Koidula läänemurret, Jakobson idamurret. Kuigi sajandivahetuse klassikute teostes asus suuresti domineerima ühiskeelsus, on sealgi võimalik näha kodumurde jooni – keskmurret Vilde ja Tammsaare tekstides, Mulgi jooni Kitzbergil, idamurret Juhan Liivi jutustustes. Lisaks kodumurde kasutamisele on Oskar Luts loonud ka pseudomurde oma fõljetonitegelase Karl Martin Uhhuu jaoks. (Pajusalu jt 2009: 120 – 121)

Teist perioodi (1920. aastate keskpaigast kuni 1990. aastateni) iseloomustavad kirjakeele kujunemine proosakeeleks ja murdekasutuse piiratus. Murret kasutatakse peamiselt dialoogides tegelasi iseloomustava keelena (nt Oru Pearu keskmurdelised *vuasta*, *nuabrimies* jms). Kõige enam kasutatakse lõunaeesti, täpsemalt Võru murret (nt Artur Adsoni ja uuemast ajast Kauksi Ülle rõuge keel). Vähemal määral ka Mulgi murret maainimeste kõnes (Viivi Luige „Seitsmendas rahukevades”) ning Otepää murrakut romaanis „Puud olid, puud olid hellad velled” ja romaanisarjas „Minge üles mägedele”. Teiseks enim kasutatud murdeks on Saarte murre, mida on nii Aadu Hindi, Jüri Tuuliku, kui ka Juhan Smuuli teostes. Murrete ülesanne dialoogis on osutada tegelaste maainimeseks olemist ja madalat sotsiaalset staatust ning harimatust, jättes tagaplaanile päritolu markeerimise. (Pajusalu jt 2009: 120 – 121)

Kolmandat perioodi (algusega 1980. aastate lõpust) võib seostada argi- ja kõnekeele võidukäiguga, kirjandusse tuleb ka uus tendents, kus murdekeelest saab kas teksti põhikeel või pole teda üldse (nagu eespool sai juba välja toodud). Uuelaadseks nähtuseks kerkib Kauksi Ülle ja Madis Kõivu võrukeelne moodne proosa. (Pajusalu jt 2009: 121)

1.4. Kõneldud keel kirjanduses

Kuigi on väga keeruline täielikult eristada kõnes ja kirjas kasutatud keelejooni, sest kõik allkeeled erinevad teineteisest eri laadi keele osades, nii häälduse, sõnavara, morfoloogia, kui ka süntaksi poolest (Hennoste 2013: 17), saab siiski tõdeda, et suuline keel on inimeste keelelise suhtluse lähteregister (olles nii esimene omandatud, kui ka igapäevases elus kõige rohkem kasutatud keel) (Hennoste 2013: 39 – 40). Seda võib pidada ka loomulikuks järelduseks, miks kirjanikud võtavad oma teostes autentsuse tagamise eesmärgil malli just suulise kõne ülesehitusest, kui ka seal esinevast sõnavarast.

Suulise keele sõnavara saab jagada kaheks. Esiteks, sõnad, millel on samadest kirjakeele variantidest erinev morfoloogia, neid leidub eesti keeles vähe, sagedasim on *nud*-kesksõna *nd*-vorm. Teiseks, sõnad, mis rikuvad kirjakeele normi. Nendeks on häälikute, silpide lühenemine või kadu (*sis*, *vä*, *kule* jne) ning ebaharilike sõnade liitvormid (nt *onju*, *nojah*, *eksole*, *misasi*). Lisaks kasutatakse kirjakeelest erinevaid tuletusvõtteid, mille abil saab moodustada argikeelseid nimisõnu (nt *telekas*, *pastakas*, *emps*). (Hennoste 2000a: 49 – 50) Ka murdekõnes võib täheldada häälikute ja sõnade kokkusulamisel, peamiselt kiire kõnetempo ja hääldusmugavuse tõttu tekkinud eripäraseid koondvorme (nt Tartu murdes *mes=me* 'mis meie', *kos temä=s käis* 'kus tema siis käis', *ma=anna* 'ma anna' jne) (Keem 1970 43 – 44).

Suulises kõnes on olulisel kohal pragmaatiliste partiklite (või parasiitsõnade) rühm, mille olulisim alarühmitus on suhtluspartiklid, mida kasutatakse dialoogides (nt *ahah*, *mhmh*) ja mille rolliks on anda märku, reageerida suhtluspartneri jutule või vastamist edasi lükata (Hennoste 2000a: 50). Samuti on kasutusel afektiivsed partiklid (*oi*, *ai*, *vau*) ning suhtlussõnad (*täpselt nii*, *okei*, *nii*), millega kuulaja väljendab oma emotsionaalset reaktsiooni (Hennoste 2000a: 51). Tekstipartiklite abil saab tuvastada lausungite omavahelist seotust ning üneemidega (*ee*, *aa*, *mm*) väljendada arusaamisprobleeme (Hennoste 2000a: 52).

Suulise kõne esitamise võtteid on kandunud ka kirjandusse, peamiselt tegelaste kahekõnes. Siinkohal on nad aga teadlikult eesmärgipärased. Kirjanikul võib olla soov

märkida keele abil, sarnaselt suulise kõne afektiivsusele, tegelaste emotsioone (takerdumised, katkestused, poolikud laused) või näidata mõistmisraskusi, tihtipeale ka markeerida mõnda inimtüüpi. Eesti kirjandusklassikas on läbivaks suulise kõne võtteid kasutavaks tegelaseks olnud mees maalt, rumal ja sotsiaalselt madal inimene. Tavaliselt on autorid kasutanud päritolu näitamise vahendina ka murdevorme (nt *h* puudumist sõna alguses, *a*-lõppe ja *a*-mitmust *eila*, *püksa*). (Hennoste 2004: 41)

2. MATS TRAADI PÄRITOLU JA SEOS TARTU MURDEGA

2.1. Mats Traadi päritolu

Mats Traat on sündinud 23. novembril 1936. aastal Palupera vallas, Meema külas Kuudse talus, õppinud Arula, Vana-Otepää, Nõuni, Rannu koolides ning lõpetanud Vaeküla põllumajanduse mehhaniseerimise tehnikumi 1957. aastal mehaaniku eriaalaga. Sellele vaatamata teda masinad ei huvita, pigem inimkond ja tema erinevad tahud. (Kangur 1989: 3)

Kirjanikuna sai ta end tõestama hakata 1964. aastal Moskva Kirjandusinstituuti õppima asudes. Traat on lisaks sellele läbinud ka kõrgemad filmi-, lavastaja ja stsenaristi kursused, olnud Tallinnfilmis toimetaja jpm, alates 1970. aastast aga tegutsenud kutselise kirjanikuna. (Palli 2011: 32)

Traadi kohta on elulooliselt vähe andmeid, sest kirjanik endast palju kõneleda ei tihka, pigem vastab ta küsimustele ja põhjendab oma seisukohti mõne luuletuse ette lugemisega või suunab küsijat vastust otsima oma loomingust (Palli 2011: 33).

Kuigi Traat käis Gorki-nimelises kirjandusinstituudis, kus õpiti kirjutamist ja selle protsesse, nõuti ja oodati loomingulisi otsinguid, et valmistada kirjanikke ette tulevaseks kutsetööks, ning suhtluskeeleks oli vene keel, tunnustati siiski ka looja vabadust kirjutada oma emakeeles, millel on kindlasti vähemalt kaudne põhjus, miks kirjanik on saanud julgust kirjutada lisaks kirjakeelele ka murdes ja seda veel väga mahukas ulatuses (Palli 2011: 32).

Kuna Traat on öelnud, et teda häirib, kui maainimesi peetakse rumalateks ja piiratuteks üksnes oma elukoha pärast, arvestamata seda, et inimene on igal pool üks, siis võib julgelt eeldada, et murret pole ta kasutanud tegelaste harimatuse ja rumaluse näitamiseks (Veidemann 2006). Kirjanik on ka maininud, et tal pole vahet, kas inimesed, kellest ta kirjutab, eksisteerivad praegusel ajal või on nad minevikus elanud, aga kui tahta möödunud kujutada, tuleb töötada palju arhiivide kallal, et autentsust luua. Seega võib eeldada, et tema loodud tegelased on tõetruud nii oma keelekasutuse, kui ka ajastudetailide poolest. (Kangur 1989: 4) Ebakindlust võib tekitada üksnes autori kohati poeetiline stiil, mida tema järgnevates romaanides on tunda märksa vähem. (Velsker 2012: 263).

Murdes kõnelemist ja kitsamalt tegelastele omaseid väljendeid võib pidada niisiis aja märgiks ja seega on oluline avada vähesel määral ka ajaloolist tausta, millel teose fiktsionaalne maailm põhineb. Nimelt, 19. sajandi esimese kümnendi lõpul (teoses käsitletud aeg on 1846. a kevade) kasvanud talupoegade rahulolematus viis lõpuks pärisorjusest vabastamiseni, mille tagajärjel saabus aga iseseisvuse asemel hoopis rõhumine ebaõiglaste rendilepingute näol ning kasvav näljahäda. Lisaks langes lootuse kaotanud rahvas ka misjonäride venestuspoliitika lõksu, sest õigeusku pööratuna ei saanud nad mitte lubatud tasuta maad ja kulda, vaid sattusid hoopis mõisa ja kaasperemeeste tagakiusamise ohvriks. (Laar jt 1989: 85 – 86) Seda arvesse võttes võib oletada, et kirjanik on osade tegelaste juures kasutanud autentsuse loomise eesmärgil omapärast sõnavara ja keelendeid, isegi kui ühtses murdes kõnelemine näitab neutraalsust.

2.2.Tartu murde jooned

Lõuna-Eesti keeleala olulisimaks murdeks on loetud Tartu murret, olles ajalooliselt lõunaeesti kirjakeele ehk tartu keele aluseks. Viimasel on siiski suured erinevused tänapäevaks väljakujunenud Tartu murdega, millel on tunduvalt vähem põhjaeesti keelele omaseid tunnuseid. (Pajusalu jt 2009: 173) Kuna Tartu murre paikneb Võru ja Mulgi murdepiirkondade vahealal, on tekkinud just seal suurimad vastastikused keelelised mõjutused (Keem 1970: 11).

Seetõttu on ka Tartu murre fonoloogiliste ja morfoloogiliste joonte poolest väga sarnane Mulgi murdele, nt konsonantide epenteetiline palatalisatsioon (*üits* 'üks', *läits* 'läks'), *h* kadu sõna algul ja järgsilpides (*ää pere* 'hea pere') ning afrikaatide ja vokaalharmoonia piiratum esinemine võrreldes Võru murdega jm (Pajusalu jt 2009: 174).

Tartu ja Võru murret seob aga peamiselt üldlõunaeestiline sõnavara, mis Mulgi aladele ei ulatu (nt *liin* 'linn', *ninn* 'lill' jm). Lõunapoolsetes Tartu murrakutes võib sarnaselt Võru murdega häälikuliselt esineda ka regulaarselt kõrge *õ* ja larüngaalklusiil ning hiliseid geminatsioone, nt adjektiivides (*likke* 'märg', *jämme* 'paks' jms). (Pajusalu jt 2009: 173 – 174)

Tartu murdele omasteks häälikulisteks tunnusteks võib lugeda järgmiseid: teise välte asemel kolmanda välte hääldamine paljudes vormides (nt *olli* 'oli', *vannu* 'vanu'), lühikese klusiili esinemine nasaalide ja liikviidate järel (nt *mald* 'maalt'), selline muutus esineb ka Ida-Mulgi murdekujudes. Peamiselt põhja- ja idapoolsetes murrakutes on täheldatud diftongide järelkomponentide lühenemist, madaldumist ja assimileerumist teisevältelistes vormides (nt *aendel* 'heintel'). Pikkadel kõrgetel vokaalidel on kalduvus teisevältelistes vormides madalduda (nt *oole* 'huuled'). Põhjapoolsetes Tartu murrakutes on *eü* vasteks *ei* (nt *keids* 'köis', *keitmä* 'köitmä') ja lõunapoolsetes murrakutes *öi* (nt *löige* 'leige'). Eriliselt on Tartu murdes (ja kohati ka Mulgi Helme murrakus) ainsana lõunaeesti murretest pikk *ü* 3. vältes diftongistunud (nt *müimä* 'müüma'). (Pajusalu jt 2009: 174 – 175)

Vormilised tunnused on mõneti sarnased Mulgi murdega (nt seesütleva ja oleva käände ühine *n*-lõpp: *tütrikkun* 'tüdrukus, tüdrukuna'). Verbides on ainsuse 3. pöördes kasutusel lõunaeesti hääldusele kohandatud *p*-lõpp (*tulep* 'tuleb'), aga on ka palju üksnes Tartu murdele eriomaseid grammatilisi arenguid, nt sisseütleva käände lõpuna üldistunud *-de* (*ladude* 'lattu'), mis rakendub ka viisiadverbide liiteks (*irmsade* 'hirmsasti', *kangede* 'kangesti'). Samuti *i*-lõpuline sisseütlev *ne-* ja *us*-sõnades (*minestusi* 'minestusse'). *I*-mitmuse püsi tugevaastmelistes vormides (nt *lehtist* 'lehtedest'). Kindlas, tingivas ja kaudses kõneviisis lisatakse aga *nud*-kesksõnast lähtuvate vormide mitmuse korral sõnale otsa ka pöördelõpp (nt *oleme saanume* 'oleme saanud', *os lännütti* 'oleksite läinud', *olevat kadunuva* 'nad olevat kadunud'). Üks

tuntumaid Tartu murde omadusi on kahese demonstratiivpronoomenite sarja kasutus, kus lähedal olevat objekti tähistab *sii* – *si* ‘see’; *nii* – *ni* – *ne* ‘need’ ja kaugel olevat *tuu* – *tu* ‘too’. (Pajusalu jt 2009: 175 – 176)

Mats Traat on sündinud Palupera vallas, mis asub Valga maakonna põhjaosas ja on ühtlasi paiknevuselt ka Tartu murde lõunarühma murdealas (Otepää, Rõngu, Sangaste murrakud). Sellele asualale on iseloomulik iidsete lõunaeesti keelejoonte mahukas säilimine, eriti laialdane on afrikaatide esinemine (nt *tsuits* ‘suits’, *tsille* ‘sile’), pikkade vokaalide ja diftongide säilimine kaaserõhulistest silpides (nt *inemiisile* ‘inimestele’, *sugulaisil* ‘sugulastel’ jm) ning rohkesti vokaalharmooniat (Keem 1970: 27). Võru murdega ühised jooned on 1. pöörde *-mi* lõpp ja mitmuse 2. pöörde *-ti/-di* lõpud (nt *elätti* ‘elate’), samuti hilise tekkega ja noorema põlvkonna poolt omaks võetud *se-*minevik (nt *astse* ‘astus’) *i*-imperfekti kõrval ning *v*-tunnusega kaudne kõneviis kahe- ja enamasilbilistes tüvedes (nt *ollev* ‘olevat’). Suure osakaaluga on Tartu murdes mitmuse 3. pöörde lõpp *-va* (nt *leiväve* ‘lõid’). (Keem 1970: 28)

Otepää lõunaosad on oma olemuselt aga peaaegu üdini võrupärased (Pajusalu jt 2009: 178 – 179), algne *eü* on muutunud *öü*-ks, murraku põhja- ja lääneosas *öi*-ks (nt *löödmä* ~ *lõidmä*). Samuti hilistekkeline *äü* paiguti muutunud *äi*-ks (nt *käüniivä* ~ *käiniivä*). (Keem 1970: 29)

Samas on teada, et Traadi murdekasutust on mõjutanud ennekõike lapsepõlves kuuldu ja hiljem murdeuurijatega konsulteerides juurde õpitu segu ning seega võib teosest leida ka erinevate murrete sõnu, mida kirjanik ei osanud ilmselt tuvastada kui Lõuna-Eesti murdele mitte-omaseid vorme ja lisanud nad murdekõnesse sisse. Kirjanik (Traat 2008: 105): on öelnud „Tartu murre on keeleks normeerimata, grammatika koostamata, kas see kunagi kellegi sulest ka teoks saab, on teadmata. Seetõttu pean paljuski usaldama lapseeast ja noorpõlvest kõrvu kõlama jäänud vanemate ja naabrite keelepruuki. Selles keskkonnas, kus mina kasvasin, oli murdekeele rääkimine tol ajal veel üsna üldine.”

3. MURDEJOONED TEOSES „PUUD OLID, PUUD OLID HELLAD VELLED”

Murdejoonte analüüsimise lihtsustamiseks olen romaanis esinenud tartumurdelistest dialoogidest teinud mahuka andmekogu, millest omakorda välja otsinud ja esile toonud enim esinenud fonoloogilised, morfoloogilised, sõnavaralised murdetunnused ning neid kirjeldanud.

Murdejoonte statistilise esituse vahendina olen koostanud tabelid, millest on näha, mis tunnusega on tegu ja millisele tegelasele joon on omane. Järgnevalt olengi analüüsinud fonoloogilisi ja morfoloogilisi murdejooni ning rääkinud nende päritolust. Tabelite puhul on tehtud eristus näitamaks nii üldlõunaeestiliste joonte, mis on ka Tartu murdele omased, kui ka ainult Tartu murdele omaste joonte olemasolu.

Allpool esitatud tabelites (1. – 3.) olen tulpades ülevalt alla välja toonud peamised romaanis esinenud tegelased ja vasakult paremale neile omased murdetunnused arvudes. Tabelisse on kantud nii Palanumäe, Otsa, Alajaani, Mõra talude rahvas, rätsep, mõisahärra, kui ka ülejäänud olulised tegelased, nagu vahimees Vihma Peeter, kohtuteener Konnu Andres, kubjas Hendrik jt. Välja on jäetud vaid teenijatüdruk Kriguli Mai dialoogide peaaegu et täieliku puudumise tõttu, samuti kõrtsmik, keda vaid korra mainiti ning Hinnule viirastunud maajumal, keda samuti vaid vilksamisi tekstis kõnelemas võis kohata. Uurimuse käigus välja tulnud keelejoonte vähesuse tõttu otsustasin analüüsist välja võtta ka Kriguli Aadu ja Lõige Villemi nimelised tegelased.

Murdejooni olen otsinud peaaegu kogu dialoogide ulatuses (andmekogu ~ 40 A4 lk). Välja olen jätnud vaid mõned read, näiteks kahesõnaline dialoog Hinnu ja kõrtsmiku vahel, samuti need kohad, kus Hind räägib enda ette või kordab mõttes juba eelnevalt teiste tegelaste poolt pähe kumama pandud lauseid, sest need ei erine sõnavara ja

keelekasutuse poolest tegelase ülejäänud kõnest (ega sisalda erilisi sõnakujusid) (Traat 1979: 79, 83).

Kõikide siin esitatud tabelite peamine eesmärk on anda keeleline ülevaade (häälikuline, vormiline, sõnavaraline) Tartu murdest ja murdekujudest, mida autor on teoses kasutanud. Toon välja enim esinenud vormid ja sõnad enim kõnelenud tegelaste ütluste läbi. Leian, et kuna kogu uuritav tekstivalimik on murdekeelne, siis tuleb kõigepealt anda põhjalik keeleline ülevaade ja alles siis eristada uuritav materjal.

3.1. Fonoloogilised erijooned

Kõige rohkem on teoses muutust *ks > ss*, mis esineb nii pearõhulise silbi järel, järgsilpides, kui ka arvsõnades ning mitmesugustes morfoloogilistes tunnustes ja lõppudes. See on omane kogu Lõuna-Eesti murdealale. Muutus esineb kõige enam Hinnu ja rätsepa kõnelustes (nt sõnades *puruss* 'puruks', *pessä* 'peksa', *oless* 'oleks' jt). Samuti kerkib arvuliselt esile *ää* püsi, peamiselt jällegi rätsepa ja Hinnu dialoogides (nt sõnades *pää* 'pea', *säädiis* 'seadus', *säädmä* 'seadma' jt).

Kogu Lõuna-Eestile omane tunnus algse *e* säilimine *r*-i ja *n*-i ees esineb jällegi kõige enam rätsepa ja Hinnu kõnedes (nt sõnades *perändiis* 'pärandus', *peris* 'päris')

Lõuna-Eestile on omane *u*-, *ü*-lõpuliste diftongide muutumine *vv*-ks, samuti *uu*-le *üü*-le järgnenud spirandi jätkamine *vv*-ga, kusjuures diftongi järgosis on kadunud, pikk vokaal aga lühenenud. Seda võib leida enim rätsepa, mõisnik Müllersoni, Hinnu ja Paabu lausungitest (nt sõnades *jõvva* 'jõua', *avvulik* 'aulik', *süvvä* 'süüa'). Hinnu isa vaimu ja Hinnu sõnavaras esineb ka näiteks sõna *püvvä* 'püüa', mis on levinud peamiselt Puhja, Rõngu, Nõo murrakualadel.

Põhja-Eesti *ksi*-ile (mida teoses ootuspäraselt kordagi ei esinenud) vastab *ts(i)* peamiselt Hinnu, rätsepa, Jaagu ja Everti lausungites (nt sõnades *ütsindä* 'üksinda', *lätsigi* 'läkski'), see on omane nii Võnnu, kui Tartu-Maarja murrakule, lisaks sellele esinevad paljude tegelaste kõnes ka Mulgi murde eeskujul tekkinud keelevariandid, näiteks *üits* 'üks', *läits* 'läks', sest lõpukaost tingitult on klusiili ette kandunud *i*-aines arenenud iseseisvaks *i*-ks, mistõttu on tekkinud diftong (s.o epenteetiline palatalisatsioon) (Keem

1970: 41 – 42). Murdeurija Hella Keema soovitusel märgib Traat teoses kokkuleppeliselt eri laadi palatalisatsiooni *i*-tähega pehmenduva kaashääliku ees (Traat 2008: 107).

Tabel 1. Üldlõunaeeetilised fonoloogilised jooned, mis on Tartu murdele omased

TEGELASED	ks > ss	ksi > ts(i)	ps- (<*pts->) > ss / ts	ts-tühend ne- lõpuliste adjektiivide käänevormides	kt > tt	u, ü /uu, üü > vv	õ > a	e säilimine r-i ja n-i ees	õ püsi	ää püsi	ei > ai	ei > äi	sõnaalgulise afrikaadi püsi	KOKKU
Hind	36	12	-	5	2	11	13	18	3	26	6	2	3	137
Jaak	18	7	-	1	2	4	4	5	1	21	-	1	4	68
Paabu	11	5	2	2	1	8	4	7	1	11	-	3	1	56
Siimon	7	4	1	1	-	4	9	5	1	15	1	4	3	55
Evert	16	7	-	1	3	4	12	10	1	14	-	-	-	68
Müllerson	21	6	-	3	3	12	7	10	-	17	1	2	1	83
Moorits	1	4	-	-	-	1	4	2	-	5	-	-	-	17
Ell	7	2	2	4	3	2	1	4	-	7	1	2	-	35
Hendrik	1	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	4	7
Andres	3	-	-	1	-	-	-	3	1	-	-	-	-	8
Mari	4	7	-	-	1	5	-	5	3	8	1	-	-	29
isa vaim	5	5	-	-	-	5	1	3	2	11	-	-	2	34
Märt	12	3	-	-	1	-	1	4	-	2	-	2	2	27
rätsep	32	12	1	7	2	18	3	22	1	44	1	11	3	157
Peeter	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5
käskjalg	5	-	-	-	-	-	-	3	1	-	-	-	-	9
KOKKU	184	74	6	26	18	74	59	102	15	181	11	27	23	772

Palatalisatsiooni esines paljude tegelaste kõnes, varieeruvalt. Toon siin välja iga tegelase kohta paar näidet. Nii võib Hinna lausungitest leida sõnu *nüilgmä*, kui ka *võlss*, Jaagul *peilgä* ja *pelgä*, Mooritsal *neilläbä* ja *nälginü*, Müllersonil *väillä* ja *sällän* (võrdluseks: *säillän*), rätsepal *säilläst* ja *pand* (võrdluseks: *paind*), Siimonil *lätt* ja *läits*, Evertil *paillalt* ja *õlg*, Ellul *talv* (võrdluseks: *tailv*) ja *üits*, Maril *läits* ja *läts*, Peetril *selgess* (võrdluseks: *seilgess*) ja *väillän*. Kaheti esinenud vorme ei leidunud aga kõigi dialoogides, nii võib üksnes peenendustega vorme leida sellistel tegelastel, nagu isa vaim *õilg*, *kõind*, Paabu *üits* ja *väillä*, Märdil *säilg* ja *eing*, Andresel *väillä*. Täiesti puudusid vormid kubjas Hendrikul ja käskjalal, sellise tulemuse põhjuseks võib olla ka teksti nappus.

Teoses leidus *a* esinemist põhjaeesti *õ* asemel peamiselt Hinnu, Everti ja Siimoni lausungites (nt sõnades *lahkuma* 'lõhkuma', *palama* 'põlema').

Kogu Lõuna Eestis levinud *äi* põhjaeesti *ei* asemel esineb peamiselt rätsepa lausungites (nt sõnades *säillä* 'selja', *näid* 'neid').

Teoses leidus *ts*-ühendi säilimist *ne*-lõpuliste adjektiivide käändevormides rätsepa, Hinnu ja Ellu lausungites, nt sõnades *pahatse* 'pahase', *serätse* 'sellise', samuti esines muutus *ts* > *ds* (mida vähese esinevuse tõttu tabelisse märgitud ei ole), mis on omane Võru murdele lähedastes murrakutes, nagu Otepää murrak, nt sõnades *perämätse* / *perämädse* 'viimase', *säändse* 'sellise', esinedes rätsepa, Hinnu, aga ka Konnu Andrese ja Müllersoni lausungites.

Tartu murde lõunarühmale väga omane tunnus sõnaalgulise afrikaadi püsi esines vähesel määral, aga võrdselt nii Hinnu, Jaagu, Siimoni, rätsepa, Märdi, isa vaimu, kui isegi kubjas Hendriku kõnedes, nt sõnades *tsiga* 'siga', *tsoingma* 'sonkima', *tsuiskma* 'suskama', *tsilkuma* 'tilkuma'. Samuti oli teoses erandlik nähtus sõnaalgulise afrikaadi *ts*- asemel *s*- sõnas *solkmidega* (obesel) 'soolikatega' (mitmuse vorm), leidudes ainult ühe korra isa vaimu kõnes. Huvitav on veel see, et sõnaraamatu järgi leidub seda sõna (st *soolikate* mitmuse vormi *solkmed*) vaid keskmurdes ja rannikumurdes, aga see-eest *tsolkma* 'solkima' tähenduses Tartu murdes (Rõngu, Sangaste murrakutes). Sellisel juhul ta aga konteksti ei sobiks. Imelt on tegu Tartu dialekti läänerühma tunnusega, kus afrikaadid on põhjaeesti kirjakeelega mугanenud ja asendunud *s*-iga (Keem 1970: 21). Samuti võib olla tegu mурdemoondusega. Lauses kõneleb isa vaim (1):

(1) *Kulla poig, melless sa nii murelik olet, pää norussil nigu solkmidega obesel*
(55)

Huvitav on ka Vihma Peetri (2) lausutud vorm *söks* 'tokse', imelt tuletus verbist *tsöksmä* 'toksima' Võr (Räp, Se). *S*-i kasutus on siin ilmselt afrikaadi (*ts*) *t*-kadu, mis on samuti omane Tartu murde läänerühmale. Siinkohal on taas raske täpselt määratleda, kas tegu on Võru murde mugandusega või kirjaniku tahtliku sooviga näidata Tartu murde uuemat kihistust.

(2) paarkümmend **söksi** tege viil noorele mehele midägi (68)

Üldlõunaeeestiline tunnus *kt > tt* esines vähe ja peaaegu kõigil tegelastel võrdselt, toon välja sõnad *kõtt* 'kõht', *ütte* 'ühte', samuti algse *õ* püsimine sõnades *kõrd* 'kord', *üitskõrd* 'ükskord' jm. Otepää kihelkonna kaguosas säilinud väga vana nähtus *õ*-harmonia esines Siimoni kõnes, sõnas *tõnekõrd* ja Jaagul sõnas *mõnikõrd* (Traat 2008: 107). Veel esines *ai*-diftoong põhjaeestilise *ei* asemel (nt sõnades *ain* 'hein', *saisma* 'seisma') ja põhja-eesti *ps*- (<**pts*->) ühendi asemel *ss* ja *ts* (nt sõnades *kütse* 'küps', *lats* 'laps').

Samuti leidus teoses erandlikke tunnuseid, mida tabelisse ei ole märgitud, sest neid esines vaid mõne korra. Näiteks haruldane nähtus *ü*-harmonia, mis tuli esile isa vaimu kõnes, sõnas *lüüdü*, kui ka *o* püsi (omane Tartu, Võru murretes) kubjas Hendriku (3) kõnedes.

(3) *es ole aiga pojale kündmistki opata?* (77)

3.2. Morfoloogilised erijooned

Kõige rohkem esineb teoses morfoloogilistest tunnustest *i*-imperfekti, mis on ülekaalukas just vanemas Lõuna-Eesti kõnepruugis, mis on ka eeldatav, sest Traat kasutas eeskujuna Otepää murrakut, kui vanimat ja iseloomulikumat tartu murde murrakut. Kõige rohkem esineb *i*-imperpekt Hinnu, Müllersoni ja Jaagu kõnedes. Sõnade *olli* 'oli' ja *tulli* 'tuli' erinevates pööretes, samuti *palli* 'põles', *ütli* 'ütlesin' erinevad vormid.

Niihästi Võru kui ka Otepää murrakutes oleks imperfekti 3. pöörde märkimiseks vaja palatalisatsioonimärki, mis aitaks ainsana verbide puhul eraldada olevikku minevikust, kirjutab Traat (Traat 2008: 106). Kuna aga kirjanduses oleksid (nagu 1. peatükis sai juba mainitud) diakriitilised märgid veidrad ja segavad, võttis Traat murdeuurija Hella Keema soovitusel kasutusele imperfekti hilisema *se*-lise vormi, et eristada olevikku minevikust (Traat 2008: 106-107).

Seda arvestades toon lisaks *i*-imperfektile välja ka *-se* lõpulised 3. pöördelised imperfektivormid ja kellel tegelastest neid enim esines. Tabelisse ei ole neid märgitud, peamised näited esitan siin. Niisiis, kõige rohkem oli tunnust jällegi Hinnul ning samuti ka Paabu, Märdi, Müllersoni dialoogides. Nt *süütse* 'süütas' *kiskse* 'kiskus', *tundse* 'tundis', *oitse* 'hoidis', *nakse* 'hakkas', *küsse* 'küsis', *käskse* 'käskis' jm.

Kirjanik on kasutanud *-se* vormi ka teistes pööretes, nt 1. pöördes (ma) *küsse* 'küsisin', (ma) *käskse* 'käskisin', (mia) *tahtse* 'tahtsin', (ma) *uutse* 'ootasin'; 2. pööre (te) *mõistsede* 'mõistsite', (sa) *jõudset* 'jõudsid', (sa) *tundset* 'tundsid'

Siiski võib tõdeda, et kirjanik ei ole imperfekti emma-kumma vormivaliku abil püüdnud anda tegelastele ainuomast murdekihistust, sest tunnused esinesid eri tegelaste teksikatketes vaheldumisi ja varieeruvalt. Võib-olla on põhjus tahtmatu, Traat (2008: 108) on kirjeldanud, et oli teost luues alatihti kahtlev nii vokaalharmoonia, kui ka imperfekti kasutuse juures.

Tabel 2. Üldlõunaeeetilised morfoloogilised jooned, mis on Tartu murdele omased

TEGELASED	rohke i-mitmus	kolmesilbiliste tüvede puhul sg. partitiivis <i>t</i>	(* <i>hna</i> ->) <i>n</i> - lõpuline inessiiv	<i>s</i> -lõpuline translatiiv	komparatiivi tunnuses klusiili püsi	<i>i</i> -imperfekt	<i>n</i> -lõputa sg. 1. pööre nii preesensis kui imperfektis	KOKKU
Hind	5	6	11	15	5	31	19	92
Jaak	1	2	5	2	3	15	6	34
Paabu	-	3	2	8	3	11	9	36
Siimon	1	2	1	2	6	8	1	21
Evert	1	2	5	8	4	11	2	33
Müllerson	4	1	5	6	3	22	-	40
Moorits	-	-	2	-	-	8	3	13
Ell	-	-	3	3	2	2	1	12
Hendrik	-	-	2	-	-	-	-	2
Andres	-	-	-	-	-	1	-	1
Mari	-	1	4	1	1	9	2	18
isa vaim	-	-	1	3	2	8	1	15
Märt	-	-	7	2	1	10	4	24
rätsep	6	5	18	11	16	8	5	69
Peeter	1	-	2	2	1	1	-	7
käskjalg	-	-	1	1	-	-	-	2
KOKKU	19	22	69	64	47	145	53	419

Kogu Lõuna-Eestis levinud *n*-lõpuline inessiiv esineb kõige rohkem Hinnu ja rätsepa kõnedes. Tooksin välja sõnad *pään* 'peas', *takan* 'taga', *kaalan* 'kaelas', *käen* 'käes', *kehvän* 'keivas', *üiten* 'ühes'.

Hinnu, Everti, rätsepa dialoogides esines enim *s*-lõpulist translatiivi. Nt sõnades *lepitüses* 'lepituseks', *mälestüses* 'mälestuseks', *peremeheess* 'peremeheks', *alvass* 'halvaks', *õigess* 'õigeks', *naisess* 'naiseks'.

Siinkohal tooksin välja erinevuse tavamurdest, võrreldes kirjaniku poolt kohandatud murdega kirjaõigust (visuaalmurdega). Nimelt kirjutab Traat (2008: 105 – 108) veelgi artiklis „Kirjanik murdega kimbus”, et otsustas Hella Keema soovitusel kõik kahesilbilised sõnad, mis kõlavad tugevarõhulise lõpu *s*-ga tekstis asendada kahekordse *s*-ga (nt. *varess*, *kohuss*). Sama käib ka saavas käändes *ks*-lõpuliste sõnade puhul, silpide arvule vaatamata (nt *alvass*) ning tingiva kõneviisi kohta, ka *ss* lõppu (nt *oless*, *saass*). Kohandus oli vajalik selleks, et põhjaceesti keelne lugeja oskaks neid nähtusi eristada.

n-lõputa ainsuse 1. pööre nii preesensis kui imperfektis esines ülekaalukalt Hinnu kõnes, järgnesid Paabu ja Jaak. Olevikus sõnades *lase* 'lasen', *anna* 'annan', *kässi* 'käsin' ja imperfekti sõnades *lassi* 'lasin', *kõneli* 'kõnelesin', *magasi* 'magasin', *olli* 'olin', *ütli* 'ütlesin' jm.

Lõuna-Eestiline klusiili püsimine komparatiivitunnuses, mis ainsuse nominatiivis kaldub pikenema, esineb ülekaalukalt rätsepa dialoogides, teiste tegelaste kõnelustes aga võrdsel määral. Sõnades *nooremb* 'noorem', *ilusamb* 'ilusam', *kõvemb* 'kõvem', *vaesemb* 'vaesem', *targemb* 'targem' jm.

Kolmesilbiliste tüvede puhul ainsuse partitiivis esinevat *t*-d oli Hinnul, rätsepal jällegi natuke rohkem kui teistel tegelastel. Sõnades *kibenit* 'sädet', *virtinat*, *obesit* 'hobust', *ilusat*, *väiksemit*. Rohke *i*-mitmuse puhul kehtis sama tendents. Sõnades *inemisi*, *õlgi*, *tunnismehi* jm.

Tabel 3. Tartu murde erijooned

TEGELASED	$t > d$	$ei > öü > öi$	de -illatiiv	nu -partitsiip	tu -partitsiip	KOKKU
Hind	1	-	4	14	5	24
Jaak	-	-	1	8	2	11
Paabu	-	-	3	9	1	13
Siimon	-	-	2	4	3	9
Evert	-	-	4	5	3	12
Müllerson	1	-	3	12	3	19
Moorits	-	-	-	3	1	4
Ell	-	-	1	3	1	5
Hendrik	-	-	-	-	-	-
Andres	-	-	1	1	-	2
Mari	-	-	1	3	1	5
isa vaim	-	1	-	3	1	5
Märt	1	1	-	1	-	3
rätsep	-	-	2	16	7	25
Peeter	-	-	1	-	-	1
käskjalg	-	-	1	2	-	3
KOKKU	3	2	24	84	28	141

Iseäranis palju leidus tekstis klusiili lõpukadu *nud*-partitsiibis, sellele järgnes lõpuklusiilita *tud*-partitsiibi nominatiiv. Mõlemad nähtused peaaegu kõigile tegelastele omased. Nt sõnades *saanu*, *nakanu* 'hakanud', *ravvutanu* 'rautanud', *palutanu* 'põletanud', *visanu*, *tõmmanu*, *lõigatu*, *visatu*, *hakatu*, *tsusatu* 'susatud', *valetu*, *viidetu* jne. Erandina *du*-partitsiip Ellu kõnes *varastadu(t)*, Jaagul *tinutedu*, rätsepal *ummeldu*.

Rohkelt esines teoses ka Tartu murdele omast *de*-illatiivi. Enim Hinnul, Evertil, Paabul ja Müllersonil. Nt sõnades *Siberide* 'Siberisse', *kohtude* 'kohtusse', *unikude* 'hunnikusse', *Tartude* 'Tartusse'. Samuti illatiivsetes adverbides *tihedämbide* 'tihedamalt', *kõvembide* 'kõvasti', *parembide* 'paremini' jm.

Nasaalide ja liikvidate järel esinevat muutust $t > d$ leidus vähe. Üksnes ühe korra nii Müllersonil (ablatiivne adverb *koskild* 'kuskilt'), Märdil (*maldsa (marja)* 'maltsa'), kui Hinnul (*karduld* 'kartulit'). Suuremalt jaolt esines aga t püsi.

Vähesel määral leidus ka peamiselt Otepää ja Kambja murrakualadel esinevat muutust *eü > öü > öi*. Ainsad näited leidsin isa vaimul *lõidvä* 'leidma' ja Märdil *kõitke*.

Lisaks tabelisse märgitud ülekaalukatele tunnustele, tooksin välja ka arvukalt esinenud lõunaestli arhailise vokaalharmoonia (eriti *ä*-harmoonia), mis on omane joon kõigile tegelastele. Sõnades *süldä, ärä, märä, pidämä, lämmäle, vedädä, tännä, kääbäs, ädä, lüüdü* jm. Samuti isikupärased, ainult Tartu murdele omased, pronoomenid nagu *serände* 'seesugune' (rätsep, Hind, Müllerson), *serätse* 'seesuguse' (rätsep, Hind, Müllerson jt, isegi kubjas) ja *merände* 'missugune' (Evert).

Teoses leidus ka ilusaid vanapäraseid Tartu-keelseid vorme nagu *ollev* 'olevat', *andav* 'andvat'. Samuti oli erakordselt viljakas *va*-lõpp (3. pöördes), mis on vanapärase Tartu murde lõunarühma (Rõngu, Otepää, Sangaste) joon (Keem 1970: 27). Tunnust on omistanud kirjanik paljudele tegelastele, peaaesjalikult Müllersonile (4), Märdile (5), Hinnule (6), Jaagule (7), rätsepale (8), Ellule (9), isa vaimule (10). Sõnades *ommava, riknuva, arvassiva, tulliva, saisva, õiguva, pessvä, tahtva, tsoingnuva*. Siinkohal toon mõned näited:

(4) *ommaki jala ärä riknuva*. (lk 78)

(5) *Mes nä sulle sis jälle süiss arvassiva?* (lk 80)

(6) *mes na muidu saisva* (25)

(7) *Tulliva* täämbä vankre pääl kodu (97)

(8) *õiguva* oma elüga Juuda liina vasta (42)

(9) *tiinjä ja pererahvas ommava* ütevanutse. (lk 100)

(10) *Nä pessvä sinnu seeni, kui taitsass jäät*. (91)

Lisaks väga lõunaestlipärane vorm *tühü* 'töösse, tööle' rätsepa (11), Hinnu (12) ja Everti (13) tekstides.

(11) *Mia naka nüid tühü* (43)

(12) *Aig om tühü minnä!* (75)

(13) *Tühü, tühü! Melless te peremehe sõnna ei kuule?* (113)

Tartu murde omapärasus on leitav ka veel vormis *ära lepnüme*, kus *me*-vormile on otsa pandud *nud*-partitsiip. Siimoni ja Müllersoni (14) kõnelustes.

(14) *Ütelge kõva elüga, et avvulik kohus kuuless: me oleme ära lepnüme!* (23)

3.3. Sõnavara

Selle peatüki ülesanne on anda läbinisti Tartu murdelistes dialoogides kõnelevatele lõunaeestilise murdekasutusega tegelastele täpsem kuuluvus eripäraste sõnade ja väljendite abil. Nimelt, olen proovinud raskesti määratavad kihistused tuvastada ja välja tuua sõnavara abil.

Murdesõnade tähenduse ja piirkonna tuvastamiseks olen kasutanud „Väikest murdesõnastikku” (VMS), „Eesti keele seletavat sõnastikku” ja „Eesti murrete sõnaraamatut” (EMS 2004). Välja on kirjutatud ka sellised murdekujud, millele ei saanud ühemõttelist tähendust määrata.

Kuna mu uurimuse alushüpoteesiks on, et Traadil on vaatamata Tartu murde kasutamisele ikkagi murdekihistused sees, siis lähenen sellele nõnda, et mida rohkem on tegelasel sees Võru, Mulgi murrete sõnu, seda rohkem on tegu „vanema kihistusega”, kui neid aga ei leidunud, on alust eeldada, et kirjanik tahtis neile anda „uuema kihistuse” kuuluvuse.

Lähtun ka arusaamast, et Tartu murde põhjarühm (Tartu-Maarja, Kodavere, Kavastu murrakud) ja ka läänerühm (Rannu, Puhja, Nõo murrakud) on omaks võtnud rohkelt põhjaeesti jooni ning idarühm (Kambja, Võnnu murrakud) ja lõunarühm (Rõngu, Otepää, Sangaste) on pigem konservatiivsed ja põhjaeesti kirjakeelele alistumist vähem (Keem 1970: 12 – 28).

Toetun ka teadmisele, et „vanema kihistuse” alla liigitatav Võru murdele lähedane ja arhailiste häälikuliste, morfoloogiliste ja leksikaalsete joonte tõttu arhailisimaks Tartu

murrakuks peetud Otepää murrak (Keem 1970: 29), on Traadi poolt kasutatud murde algkuju (Traat 2008: 105).

Kuigi kõigi tegelaste kõnes oli hulganisti laiema levikualaga sõnu, nagu *õdag* 'õhtu', *õkva* 'kogu' *õhvake* 'mullikas', *regi*, *kett*, *lauts*, *õiguma*, *mõis*, *vigla*, *puhmas*, *tsuug* jne ning loogiliselt jagunesid ka erialasõnad (nii olid näiteks rätsepa kõnes vormid *antvärk* ja *nõgel* 'nõel' ning Hinnu kui talupoja sõnavaras *vehmerd* 'veopuu' jm), siis olulist kuuluvust murdeala sees see ei näita. Seega toon välja üksnes ühtsest murdest silma paistnud arhailisemad sõnad.

Tabelis 4 ongi välja toodud valimik tekstis leiduvatest sõnadest, sooviga tuvastada, kes on hilisema tartupärase sõnavaraga tegelane. On kasutatud loogikat, et kasvõi üks Tartu murdele omane sõna võib tegelase murdekihistusi näidata.

Tabel 4. Vanapärased murdesõnad

TEGELASED	SÕNA	TÄHENDUS	LEVIALA
Hind	vöörütäda	veeretada	Võr (Urv, Rõu, Lut), Tar (San)
Hind	päieorre	koormapuu	Võr
Jaak, Moorits, Andres, isa vaim	ajasta	aasta	Võr
Siimon, rätsep	porrama	torisema, lorama	Võr, Tar (Nõo, Kam, San, Ote)
Evert, Hind, Müllerson	säände, sääne	säärane	Võr, Tar (Ote)
Müllerson, Paabu	kinmäss, kimmäss	kindel, tugev	Võr, Tar (Ote, San, Kam, Nõo, Võn)
Müllerson, rätsep	lõkerdä	looderdama	Võr, Tar (Ran, Rõn, Nõo)
Hind	kõssak	kõluterä	Mul
Jaak, Hind	vammusk	vammus	Võr (Krl, Har)

Vanemat kuuluvust võiks näidata Hinnu kõnes esinenud sõna *vöörütäda* 'veeretada', mille levikualaks on peamiselt Võru murdeala ja Tartu murde lõunarühm (Sangaste murrak). Samuti võib Hinnule ainuomaseks pidada sõna *päieorre* 'koormapuu', mis on tuntud üksnes Võru murdes. Üksnes Võru murdealalt pärit sõna *ajasta* 'aasta' on aga

omane nii Jaagule, Andresele, isa vaimule, kui ka Mooritsale. Siimon ja rätsep kasutasid suuremas osas Võru, Tartu (Nõo, Kambja, Sangaste, Otepää) murdealal leiduvat sõna *porrama* 'torisema' tähenduses. Mõnedes Võru murrakutes leiduv ja läbinisti Otepää murrakule omane *säände, sääne* 'säärane' esines Everti, Hinnu, Müllersoni lausungites. Ainult Müllersoni ja Paabu sõnavaras leiduv *kinmäss, kimmäss* 'kindel, tugev' tähenduses, on tuntud samaväärselt nii Võrus, kui ka Tartu lõunarühmas (Otepää, Sangaste), läänerühmas (Nõo) ja idarühmas (Võnnu, Kambja). Sõna *lõkerdä* 'looderdama' tähenduses (tuntud nii Võrus, kui ka Rannu, Rõngu ja Nõo murrakutes) oli omane Müllersonile ja rätsepale. Huvitavad sõnavormid olid veel nii üksnes Hinnul esinenud *kõssak* 'kõluter' tähenduses, mis on Mulgi murde laen, kui ka Hinnu ja Jaagu kõnelustes leidunud Võru murde sõna *vammusk* 'vammuse' tähenduses.

Samuti toon välja murdekujusid, mille kohta sõnaraamatutes vasted puudusid (või on mitme vormi tavapäratu sulandumine), et näitlikustada murdekihistuse määramise raskendatust ja Traadilegi (2008: 107) probleeme valmistanud toimetustöö vilju.

keväätänü 'kõhnunud' tuleb sõnast *kevatama* 'kõhnuma' (Võr, Tar, Mulgi, Ranniku murre). Siin on miskipärast kasutatud vokaalharmooniat, kuigi vorm seda ei nõua. Kuid võib esineda variant, et Traadi kodukõnes sellist kuju siiski kasutati. Vorm leidis Everti (15) kõneluses.

(15) *üits kehv obeseke, igäves ärä nälginü, **keväätänü** luum* (24)

elüga 'häälega' segunenud üldestilise sõnaga *eli* (*helü*) 'kuuldus', aga konteksti järgi ikkagi 'hääle' tähenduses. Esines Müllersoni (16) lausungis.

(16) *Ütle nüid, Jaak Eli, kohtule kõva **elüga*** (24)

lahanu 'sadama' (keskmurre) esines rätsepa (17) kõnes, konteksti järgi sobiks aga tähendus 'lajatama', mille puhul ei oska aga murdeala määrata.

(17) *kirvesilmäga lapite lagipähä **lahanu*** (38)

Rätsepa (18) kõnes esines ka *küindrepuu* ilmselt 'küünarpuu' tähenduses, aga sellist murdekuju pole üheski lõunaeeesti murdes. On aga *küündre* (Võru ja Tartu murdes).

(18) *Vii aga kask sāngi pāāle, kui ei taha küindrepuuga välki saija.* (48)

Huvitav murdekuju Jaagu (19) kõnes *üitsütel* 'üksühel' on ootuspärane vorm, aga sõnastikus polnud.

(19) *Tulliva täāmbā vankre pāāl kodu, üitsütel ümbre kinni.* (97)

Jaagu (20) dialoogis esinenud *sabrak* on teose konteksti sobivas tähenduses 'seelikusaba', mis on aga lääne- ja keskmurde sõna, Võru murdes tähendab 'tagumikku'. Ilmselt on kirjanik enda peas need kaks tähendust ühendanud, lähtudes oma lapsepõlvekeelest.

(20) *Vai pelgāt, et sabrak vajoss üle pāā, näeme su asja ärä.* (104)

Orbpoiss Mooritsa (21) kõnes esines sõna *rua* 'rukki' tähenduses, peaks olema aga *rüä* 'rukki' (Võr, Tar (Puh)), siin tulnud ilmselt toimetamise käigus sisse viga.

(21) *Pikutiva rua veeren.* (112)

3.4. Suulise kõne võtted ja isikupärased väljendid

Nagu teooriaosast lugeda võis, kasutavad autorid ka erinevaid keelendeid ja dialoogi tegelaste individualiseerimise vahendina. Selles alapeatükis kirjeldangi lühidalt, kuidas Traat on keele abil tegelasi isikustanud ning kasutanud selle rõhutamiseks ka kõnekeelsuse võtteid. Selleks toon välja eri tegelaste keelekujusid, lisades näiteid erinevatest situatsioonidest, jättes siiski välja eri laadi vastandused, näiteks harimata ja haritud tegelaste vahel, mis eeldaks kirjakeele ja linna kui välise ruumi paralleelset käsitlemist, mida siin teoses teha ei saa, kuna loos esinevad talud Palanumäe, Mõra, Alajaani, Otsa ja muud kohad, nagu kõrts ja kohtumaja, on kõik nii ühises välises ruumis, kui ka ühises keeleroomis. Kuigi pakk-rätsep mainib teoses, et tal *om viil puul Pringi valda ummelda* (37), siis võib seda pidada talle omapäraseks kiitlemiseks, sest ühtegi märki põhjaeesti keelest tal ei esine (pigem on tegu isegi konservatiivse Tartu murde kõnelejaga).

Nii kirjanduslikku murret, kõnekeelsuse matkimist kui ka antud teose puhul läbinisti murdelist tekstivalikut, kasutab kirjanik reaalsuse näitamiseks. Ülima tegelikkuse illusiooni tagabki esimese võttena kogu dialoogi läbiv ühtne murre. Kuid lisaks sellele on autor kasutanud autentsuse suurendamiseks ka vulgaarväljendeid, vandesõnu, kõnekäände ja fraseologisme.

Täiendavalt sõnavarale keskenduvast peatükis käsitletud murdekujudele, leidub tekstis ka sõnu, mida ei saa võtta pelgalt murdekujudena, vaid pigem kõnekeelsete tuletiste, julgeks öelda isegi pilkeväljenditena. Nimelt teoses lahataav ajalooline taust, mis hõlmab pärisorjuse kaotamist, talupoegade rentnikuks tegemise hinnaga, ning 19. sajandi usuvahetust, avaldub teoses intriigi loomise eesmärgil (Veidemann 2006) Hinnu isa (ja naaberperemees Märdi) vene õigeusku minemises ning maausu ja kristluse vastasseisus (Veidemann 2011: 162). Kuigi osad peremehed said kohtumeesteks ja mõisnikki oli eesti päritolu, oli tegu siiski tavaliste talumeestega, kelle kõnest võis välja lugeda nii pilkamist vene usu kui saksa rahva suunas, näiteks kohtunik Müllersoni (22) aasivalt kasutatud saksakeelsed tuletised *traum* 'unistus' ja *trang*, lisaks üldisele toonile saksluse vastu (sõnades *patsiirvāt* 'patseerivad', pilkavas tähenduses 'uhkelt jalutavad').

(22) *Mesta muud omgi kui unenägu, piiblist kokku loetu. Üits asi om elu, tõne asi unenägu. Talumiis tekku oma tüüd, aagu oma asja, unenäo jäägu vilussohvele. Takan Saksamaal ollev serätse mehe, **patsiirvāt** liina pidi, õbeotsaga toki käen, jooniku püksi jalan. Näil ollev elu **traum ja trang**, säääl om maa lämmämb kah kui meil, võip niisamate ümbre lökerdädä, aga me piäme tüüd murdma, muidu ei elä ärä.* (65)

Nii mõnigi kord leidub tekstis kohtumehes taluperemehe Siimoni (23) irvitavas võtmes vene tuletis *kospott poomil* 'jumal andesta', mida kasutab usuvahetuse tõttu põlu alla sattunud Märdi (24) vastu ka näiteks aidamees.

(23) *Kae, kas **kospott poomil** nüüd avitas!* (26)

(24) *magasiaidast es anda mitte üits seeme, aeti ambit irvi – küll **kospott poomil** and* (80)

Selle vastukaaluks võib tuua Hinnu (25) maausulise taustaga väljendid, nagu *saagu*, *saagu*, *ma sajata*, mis on teoses kasutusel viha ja protestimise hetkedel (kuigi teose alguses palvetab Hind veel sosinal *Meie esä, ke sina olet taivan, pühendedüis saagu sinu nimi*) (7).

(25) *Saagu, saagu, ma sajata, tulgu, tulgu, ma toovuta!* (128)

Samuti saab erinevate vanasõnade, vulgarismide ja kindlaks kujunenud väljendite toel tegelasi väga selgelt üksteisest eristada. Kiuslik peremees Siimon (26, 28) pilkab kõiki, kes on usku vahetanud (peaasjalikult Märti (27) ja Hindu tema isa õigeusku pööramise pärast) või muud moodi nõrgemas olukorras, kasutades nii alavääristavaid hellitusi, nagu *vabarnavarrekene*, kui inetuid väljendeid nagu *peniusk* ja *kirgutama* 'klähvima' (võrukeelne vorm), et teisi madaldada.

(26) *Oh sa kullakallis Märdikene, marjaossakene, vabarnavarrekene! Me oleme ärä lepnüme, nüid oleme sõbra, keisri velle* (27)

(27) *aste Mõra Siimon mulle kõrdsist vasta ja küsse: „Kon sa nüid käisit?“ Miä ütli, et liinan venne usku ristmän. Tema küsse tuupääle: „Ah, peniusku käisit otsman?“* (20)

(28) *Ole vakka, messä kirgut! Me kaits ääd sõpra, üten pääkoolin käinu, aame nüid magusat juttu.* (27)

Hinnule omaste maausku toetavate tegevuste, nagu ohvriaia korras hoidmine maajumalale, kellele ta paneb raskete aegade kiuste mõne kamara ja pisut nõgeseliimi, säilitades niimoodi esiisade pärandust ja mütoloogilist tasandit (Veidemann 2011: 163), kui ka väljendite innustaja on vene usku pööramisega tüli toonud ja hiljem tüüfusesse surnud Hinnu isa, keda olen tingivalt nimetanud „isa vaimuks“ (29). Hind käib teoses ta kalmul abi ja lohutust palumas. Isa vaimu iseloomustavadki erinevad õpetussõnad, nagu näiteks:

(29) *Iistpuult omma kõik asja laja, takastpuult kitsa. Olgu õilg vai akan, egäl om oma armas. Egätpäidi om vilets.* (55)

Üks omapärasemaid tegelasi väljendite ja vulgarismide poolest on pakk-rätsep (30 – 36). Kasutades orbpoiss Mooritsaga rääkides kõnekäände, nagu *messä nukast nuusutat*, järjepidevaid lööklauseid, nagu *äid inemisi om ilman väega veidi* ja *miä ei ole kelleki käest midägi saanu* ning suurel määral vandesõnu, näiteks Mooritsaga sõimeldes *laku vai keelega* või *pasatse persega poiske*, peremehega rieldes *sitt tüü*. Ka pilkeväljendid on tavalised, näiteks sulase Jaagu suunas *pää võtt paillu taidu sisse nigu kirn kuurt*.

(30) *Messa nukast nuusutat? Tule meeste seltsi, aa juttu.*(36)

(31) *Kui om ää inemine, aga äid inemisi om ilman väega veidi, mia ole kolme õiget inemist nännü, ei tüü, kas rohkemb näeki.* (36)

(32) *ullembat kotust kui Liivimaa ei ole maamuna pääl olemas. Miä ei ole kelleki käest midägi saanu* (41)

(33) *Kaabi, kuis tahat, laku minu pärast vai keelega! Äid inemisi om nü vähü, näid nigu ei oleski.* (38)

(34) *Ega sina, pasatse persega poiske, ei oleki õiget orjust nännü, liiga nuur viil!* (42)

(35) *ennemb lää Siberide, kurat, kui seräst sitta tüüid kannata!* (38)

(36) *Sina olet jälle üits targemb inemine, näost nätä. Sul om piklik pää nigu obesel, tol om iks kõge enämb taidu pään. Kae, pikk pää võtt paillu taidu sisse nigu kirn kuurt* (40)

Peremees Hinnu ja sulase Jaagu vahelise vastasseisu tulemusel kasutab nii üks kui teine vandesõnu, siinkohal saab seda käsitleda siiski pigem vihaemotsiooni, mitte isikupäraste väljenditena. Toon välja Jaagu (37) ärritatult lausunud *körni* 'kängunu', kui ka peremees Hinnu (38) laiskleva sulase peale vihastades kõneldud vägisõnad *saadaninahk* ja *rõibe*.

(37) *Ega mia sinnu, körni, ei pelgä!* (98)

(38) *Messä, saadaninahk, nüid olet tennü, olet lasnu obesil ristikaina ärä sõkku. Üless, rõibe!* (114)

Korda ja õigust armastavat kohtumeheks pandud peremeest Evertit (39) iseloomustavad aga tugevasti kristlikud ja piiblit tsiteerivad väljendid, näiteks Hindu noomides:

(39) *Jumala vaim piäp Palanumäel lehvmä. Kuis om üteldu? „Sinul ei piä mitte muid Jumalit olema minu iin!“* (61)

Orbpoiss Mooritsa kui teoses kõige noorema tegelase staatuse määravad ära peamiselt vähene dialoog, suuremalt jaolt vaikimine ja küsimustele vastamine ning seda nii kohtupingis tunnistusi andes, kui ka näiteks tares toimuvates vestlustes. Vaikuse või napsõnalisuse põhjuseks võib pidada kesist ühiskondlikku kuuluvust, poisil pole eriti maiset vara ja ta on igal pool teiste armust. Toon siinkohal välja lühikese illustreeriva dialoogikatke (40). Tegevuspaik on Hinnu talu õues, kus Moorits võtab loomasööduks katuselt õlgi maha ning kohtumehest peremees Evert tabab ta teolt.

(40) *Kiä sul lubasi katust lahku?* (60)

Peremiis käskse

Kon ta esi om?

Tare man.

Kirjanikud kasutavad suulise keele registrit eheduse loomise eesmärgil, sest tegu on inimsuhtluse loomulikeima allkeelega. Traatki on kasutanud palju selliseid kirjakeele normi eiravaid jooni. Peaasjalikult silpide lühenemisi ja kokkuhääldusi. Toon siinkohal välja mõned teoses esinenud kohad.

Kokkuhääldatud sõnu võis täheldada läbivalt kõikide tegelaste juures. Kasutatud oli nii *mesta* (mis=tema), *egas* (ega=siis), *kusta* (kus=tema), *kuista* (kuis=ta), *mesmä* (mis=mina), *messä* (mis=sina) nii Müllersoni (41), Hinnu (42), Siimoni (43), Paabu, rätsepa, kui ka teiste kõnelustes:

(41) *Mesta* muud omgi kui unenägu (65)

(42) *Egas* taill es pala (127)

(43) *Kuista muidu nii ruttu palama läits* (130)

Samuti esines murdetekstile tavapärasest hääliku *h* kadu sõnades *alb*, *obune* ja silpide lühenemist, sõnades *sis*, *ala*. Samuti läbivalt kõigi tegelaste juures. Sellest võib järeldada, et kõnekeelsuse võtteid pole kasutatud madaluse näitamiseks ja ka siin on tegu neutraalse kõne ja tegelaste võrdse kujutamisega.

KOKKUVÕTE

Bakalaureusetöös keskenduti Mats Traadi teose „Puud olid, puud olid hellad velled” tartumurdelistes dialoogides esinenud fonoloogiliste, morfoloogiliste ja sõnavaraliste erijoonte kirjeldusele ja analüüsile. Lisaks sellele vaadati lühidalt suulise kõne võtteid ja eripäraseid väljendeid.

Teoreetilises osas on ülevaatlilikult kirjeldatud murde kasutamise eesmärgi ilukirjanduses ja visuaalmurret kui fiktsionaalsete tegelaste loomise üht keelevõtet, mille peamiseks eesmärgiks on realismi taotlus.

Samuti on antud ülevaade allkeelte liigitusest ja erinevatel perioodidel esinenud allkeeltest eesti kirjanduses. Kuigi murre tuli eesti kirjandusse juba 19. sajandil ja 20. sajandi alguses aset leidnud suur keelekorralduse periood proovis rahvusliku omapära säilitamise eesmärgil keeles ja kirjanduses kasutusele võtta palju murdesõnu (eeskätt lõunaestli keelest), oli 1930ndateks välja kujunenud ikkagi kirjakeelekesksus, mis kestis kuni 1990ndateni. Alles siis hakati allkeeli laiemalt kasutama ka ilukirjanduslikes tekstides. Põgusalt on töös kirjutatud ka kõnekeelsuse võtetest, mida kirjanikud kasutavad, et markeerida inimtüüpe või näidata nende päritolu.

Ülevaade on tehtud ka teoses läbivalt esinenud Tartu murdest, mis on ühtlasi ka Traadi kodumurdeks. Keskseteks Tartu murde joonteks on nt teise välte hääldamine paljudes vormides (nt *olli* ‘oli’), sisseütleva käände lõpp *-de* (*ladude* ‘lattu’) ja pika *ü* diftongistumine 3. vältes (nt *müimä* ‘müüma’).

Traat on pärit Palupere vallast, mis on paiknevalt Tartu murde lõunarühma murdealas. Kirjanik on kinnitanud, et võttis sealse arhailise ja võrupärase Otepää murraku teose loomisel eeskujuks. Analüüsist selgubki, et kirjanik on omistanud tegelastele Otepää

murraku jooni. Siiski on Traat kasutanud ka palju selliseid sõnu, mis on üldmurdelised, üldlõunaeeetilised. Neid siinkohal pikemalt ei analüüsitud.

Suurima levialaga kogu lõunaeestile omased häälikulised tunnused teoses olid muutus *ks > ss*, mis esineb nii pearõhulise silbi järel, järgsilpides, mitmesugustes morfoloogilistes tunnustes jm (nt *puruss* 'puruks'). Samuti kerkib arvuliselt esile *ää* püsi (nt *pää* 'pea'). Morfoloogilistest joontest esines kõige rohkem *i*-imperfekti (*olli* 'oli', *palli* 'põles'). Ainult tartu murdele omastest joontest võib välja tuua klusiili lõpukadu *nud*-partitsiibis ja lõpuklusiilita *tud*-partitsiibi nominatiivi (nt *nakanu* 'hakanud', *lõigatu* 'lõigatud').

Vanemat murdekihistust näitavad jooned on nt muutus *ts > ds*, mis on omane Võru murdele lähedastes murrakutes (nagu Otepää), sõnades *perämädse* / *perämätse* 'viimase'. Esinedes peaaesjalikult rätsepa, Hinnu, aga ka Konnu Andrese ja Müllersoni lausungites. Palatalisatsiooni laia kasutust kui vanema kihistuse nähtust esines tegelastel varieeruvalt. Samuti esines vähesel määral lõunarühmale omane tunnus sõnaalgulise afrikaadi püsi, aga seda siiski võrdsel määral nii Hinnu, Jaagu, Siimoni, rätsepa, Märdi, isa vaimu, kui kubjas Hendriku kõnedes, nt sõnades *tsiga* 'siga', *tsuiskma* 'suskama'. Veel toodi teoses välja Otepää kihelkonna kaguosas säilinud vana nähtus *õ*-harmoonia, mis esines vaid Siimoni (*tõnekõrd*) ja Jaagu (*mõnikõrd*) sõnavaras. Samuti haruldane *ü*-harmoonia isa vaimu kõnes (*liüidü*). Kuigi morfoloogilistest joontest esines teoses enim *i*-imperfekti, mis on ülekaalus just vanemas kõnepruugis ja tundub vähem *se*-lõpulist hilisemat imperfekti vormi, võib siiski tõdeda, et Traat kasutab neid mõlemaid oma tegelaste juures võrdselt palju, toomata esile konkreetseid tegelasi. Vanapärased vormid nagu *ollev* 'olevat', *andav* 'andvat' ja samuti erakordselt viljakat arhailist Tartu murde lõunarühma (Rõngu, Otepää, Sangaste) tunnust *va*-lõppu (3. pöördes), on kirjanik omistanud samuti paljudele tegelastele.

Kuigi Traat on lähtunud Otepää murrakust, toetub ta ka suuresti lapsepõlves kuulnud sõnadele ja vormidele, mistõttu leidis tähendusprobleemidega (sõnaraamatus vasted puudusid) keelendeid, nt konteksti sobimatu kuju *sabrak* 'tagumiku' tähenduses. Tegelasi eristavat arhailist kuuluvust võiksid näidata nt Hinnu kõnes esinenud sõnad *vöörütäda* 'veeretada', mille levikualaks on peamiselt Võru murdeala ja Tartu

lõunarühm ning samuti *päieorre* 'koormapuu' (Võru murre). Siiski on paljud välja toodud sõnad omased ka nii Müllersonile, isa vaimule, rätsepale, Siimonile, kui paljudele teistele. Kuigi teoses leidunud võõrkeelsed tuletised, isikupärane sõnavara ja seda rõhutavad kõnekeelsuse võtted võiksid toetada eri staatusega tegelaste uuepärasuse esinemist, siis läbivalt seda täheldada siiski ei saanud. Samuti esines arusaamatuid murdekujusid, mis raskendasid murdekihistuste määramist.

Kohatist ümberlükkamist leidis uurimuse alguses püstitatud alushüpotees. Kuigi kinnitust leiab väide, et teoses esineva ühtse dialektikakasutuse juures saab eristada vanapärast keelepruuki, pole seda siiski võimalik tegelastele ainuliselt omistada, selleks esines liiga palju varieerumist.

Kuna antud uurimuses käsitletud lühiromaan on üksnes Mats Traadi epopöa „Minge üles mägedele” proloogiks, siis on tulevikus võimalik uurida ja võrrelda kogu romaanisarja murdelisi keelejooni ja keelekasutust.

KIRJANDUS

EKSS 2009 = Eesti keele seletav sõnaraamat 2009. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus; <http://www.eki.ee/dict/ekss/>.

EMS 2004 = Eesti murrete sõnaraamat IV K-L 2004. Koost. Anu Haak, Evi Juhkam, Ann Kask, Mari Must, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Eevi Ross, Aldi Sepp, Aili Univere, Helmi Viires. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Hennoste, Tiit 2000a. Sissejuhatus suulisesse eesti keelde. – Oma Keel 1, 48–57.

Hennoste, Tiit 2000b. Eesti kirjanduse keelest modernismi, postmodernismi ja postkolonialismi taustal. – Vikerkaar 7, 69–79.

Hennoste, Tiit 2004. Kõneldud näidend ja suuline keel. – Teater. Muusika. Kino 5, aastakäik 23, 39–44.

Hennoste, Tiit 2016. Eesti kirjanduslik avangard 20. sajandi algul. Hüpped modernismi poole I. Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus

Hennoste, Tiit; Pajusalu, Karl 2013. Eesti keele allkeeled. Õpik gümnaasiumile. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus

Kangur, Maret 1989. Mats Traat : writer`s biography, bibliography of books in other languages and literary criticism. Tallinn : Eesti Raamat

Keem, Hella 1970. Eesti murded (3. osa). Tartu murde tekstid. Tallinn: Valgus

Krapp, George Philip 1926. The Psychology of Dialect Writing. <http://www.unz.org/Pub/Bookman-1926jul-00522>. Vaadatud 20.03.2016.

Laar jt = Laar, Mart, Lauri Vahtre, Heiki Valk 1989. Kodu lugu I. Tallinn: Perioodika

Leech, Geoffrey; Short, Mick 2007. Style in Fiction A Linguistic Introduction to English Fictional Prose 2nd Edition.

Ojamäe, Janika 2015. Murdekasutus A. H. Tammsaare romaanisarja „Tõde ja õigus“ V osa tegelaskõnes. Bakalaureusetöö. Käsikiri Tartu ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis

Pajusalu jt = Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg 2009. Eesti murded ja kohanimed. Teine, täiendatud trükk. Toim. Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Palli, Ilmar 2011. Mats Traat: olen alati tahtnud olla kirjanik, ei keegi muu. – Maaleht 18. nov, lk 32 – 33.

Traat, Mats 1979. Puud olid, puud olid hellad velled. Tallinn: Eesti Raamat

Traat, Mats 2008. Kirjanik murdega kimbus. – Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute aastaraamat VIII. Tartu, 105-113

Veidemann, Rein 2006. Mats Traat: kirjanik ei saa endale lubada must-valget maailma. – Postimees. <http://kultuur.postimees.ee/1602207/mats-traat-kirjanik-ei-saa-endale-lubada-must-valget-maailma>, viimati külastatud 13.08.16

Veidemann, Rein 2011. 101 Eesti kirjandusteost. Tallinn: Varrak

Velsker, Mart 2012. Palanumäe lugu ja keele lugu. – Keel ja Kirjandus 4, 261–269.

VMS = Väike murdesõnastik. Toim. Valdek Pall. <http://www.eki.ee/dict/vms/>.

ÕS 2013 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013. Toim. Maire Raadik. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/qs/>.

SUMMARY

The analyse of dialectical use in dialogues of Mats Traat's novel „Puud olid, puud olid hellad velled”

The aim of this bachelor's thesis is to describe and analyze phonological, morphological and lexical features in Mats Traat's novel „Puud olid, puud olid hellad velled” („Trees Were, Trees Were Tender Brothers”). The main hypothesis is that even though writer represented an unitary Tartu dialect, variations still occur. In addition to that the research gives a brief overview of author's use of oral speech techniques, but mainly focused on describing and comparing linguistic features.

The study is based on different books and articles about sublanguages, dialectical use and representation of speech in literature, interviews with author and on different researches of previous years. To fully analyse the dialect features in this study the researcher mainly uses Pajusalu *et al* book „Eesti murded ja kohanimed” (2009) and Hella Keem's book „Eesti murded (3. Osa). Tartu murde tekstid.”

The bachelor's thesis consists of three main chapters. The first chapter is purely theoretical and gives an overview of dialectical use in literature, writer's realistic approach to fiction and eye dialect, which is most commonly used as the tool of establishing realism. Also shortly describes the classification of sublanguages and their use in Estonian literature scene in different periods of time. From 1930 – 1990 the mostly used sublanguage was standard written language. Even though there has been periods where dialect use was the tool of maintaining national individuality and authors used their homedialect in their works, it wasn't until the 1990s that variety of public started to value sublanguages and oral speech tools, which are for example used in

literature to mark and show different types of people and their heritage. The researcher further illustrates the role of dialect and oral speech functions in prose.

The second chapter focuses on heritage of Mats Traat, his literary claims and connection to Tartu dialect. Moreover the chapter gives an overview of author's homeplace dialect and the features of Tartu dialect. The third and the largest chapter analyses all the phonological, morphological and lexical features found in the novel's dialogue. Problematic word forms have been displayed separately and tables added as a tool of presentation.

The most commonly used phonological features were *ks* > *ss*, which occurs after main syllable, on sequel syllable and in many morphological features etc (eg. *puruss* 'puruks'), also remaining of *ää* (eg. *pää* 'pea'). The most commonly used morphological feature was *i*-imperfect (*olli* 'oli', *palli* 'põles'). Peculiar features of Tartu dialect found in the novel were the lost of plosive at the *nud*- and *tud*-participle (e.g. *nakanu* 'hakanud', *lõigatu* 'lõigatud').

Older stratification of dialect is shown by feature like *ts* > *ds*, which is common in Võru dialect's nearby dialects (like Otepää), in words like *perämädse* / *perämätse* 'viimase'. Appearing mostly in rätsepa, Hinnu, but also in Konnu Andrese and Müllerson's dialogue. The wide use of palatalization as an archaic phenomena accrued variably in the dialogues of all characters. *Õ*-harmony, an ancient linguistic characteristic of south-eastern part of Otepää region occurred mainly in speeches of Siimon (*tõnekõrd*) and Jaak (*mõnikõrd*). Traat used old-fashioned forms like *ollev* 'olevat', *andav* 'andvat' and also productive form *va*-sufiks known mostly in southern part of Tartu dialect (Rõngu, Otepää, Sangaste) in speeches of many characters.

Researches main hypothesis was in some parts disproved, but the following was approved: distinctions can be made about the unitary use of archaic dialectal forms, but it is not possible to appoint those features to certain characters. There is too much variation to make that decision.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Toni Tombak (sünnikuupäev: 23.02.1992)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „Murdekasutuse analüüs Mats Traadi romaani „Puud olid, puud olid hellad velled” tartumurdelistes dialoogides”, mille juhendaja on lektor Eva Velsker.
 - 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace’i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 17.08.2016